

Bekjon QURBONOV,
 Imom Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti
 O'quv-uslubiy bo'lim uslubchisi
 Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti
 ORCID: 0000-0003-4555-6937
 E-mail: bekjon@olymahad.uz
 Tel: +998996612345

Taqrizchi: Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), katta ilmiy xodim O.Tangirov

O'ZBEKISTONDA HAJ ZIYORATINING QAYTA TIKLANISHINING TARIXIY BOSQICHLARI

Аннотация

Bosqinchi sovet davrida boshqa musulmon o'lkalari kabi O'zbekistondan ham islom dini arkonlariga ko'plab taqiqlar qo'yildi, jumladan Haj masalasida ham shunday bo'ldi. Ushbu maqolada bu ulug' ibodatni tiklanishi va yo'lga tushib ketishi qisqacha yoritildi.

Kalit so'zlar: Ziyoratchi, haj, O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlarining diniy boshqarmasi, Eshon Boboxon, Murodho'ja Solihiy.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ПАЛОМНИЧЕСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В советское время в Узбекистане, как и в других мусульманских странах, было введено множество запретов на исламские принципы, в том числе на вопрос о хадже. В этой статье кратко описывается восстановление и путь этой великой молитвы.

Ключевые слова: Паломник, Хадж, Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана, Эшан Бабахан, Муроходжа Салихи

HISTORICAL STAGES OF THE RESTORATION OF THE PILGRIMAGE IN UZBEKISTAN

Annotation

During the Soviet era, Uzbekistan, like other Muslim countries, imposed many bans on Islamic principles, including the issue of Hajj. This article briefly outlines the restoration and path of this great prayer.

Keywords: Pilgrim, Hajj, Religious Board of Muslims of Central Asia and Kazakhstan, Eshan Babakhan, Murodkhoja Salih

Kirish. O'tgan asr 30-yillari o'rtalarida Sovet hukumati Saudiya Arabistonidagi elchisini chaqirib olib, diplomatik aloqani bir tomonlama uzganidan beri dunyo musulmonlarining muqaddas joylariga yo'l butkul yopildi. Shu tariqa Sovet Ittifoqidagi barcha musulmonlar bilan bir qatorda, O'zbekiston musulmonlarining ham muqaddas shaharlar bo'lmish Makka va Madinaga qiladigan ziyoratlarini butunlay taqiqlangan.

Hajga borishga munosib ko'rilgan nomzodlar ming chig'iridan o'tkazilar, sovet tuzumiga «sadoqat»lariga qoniqish hosil qilinganidan keyingina muborak safarga ruxsat etilar edi. Shunda ham O'zbekiston musulmonlariga 5-6 tagina o'rin ajratilardi. U zamonlarda Umra to'g'risida og'iz ochish ham mumkin bo'lmagan. Hajga borganlar istasalar umrani hajga qo'shib birga ado etar edilar. Hojilar Saudiya Arabistonida bo'lgan vaqtlarida nafaqat yerli arablar yoki boshqa xorijiy mamlakatlarning vakillari bilan aloqa qilish, balki vatandoshlar bilan ham diydor ko'rishish taqiqlangan edi. O'z navbatida, Saudiya Arabistoni ma'muriyati ham sovet xojilariga hadiksirab qarar, vatandoshlarning ular bilan ko'rishishlariga yo'l qo'ymas edi. Shu bois ular sovet mamlakatidan kelgan hojilarni mehmonxonalariga emas, Zayni Ko'shak ismli mutavaffif (Ka'batullohni tavof qildiruvchi)ning shaxsiy xonadoniga joylashtirishar edi[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sovet hokimiyatining O'rta Osiyoda o'rnatilishi keyingi o'n yillik davrda ko'plab masjid va barcha madrasalarning yopilishiga olib keldi. Stalin davlatning islom dini bilan bo'ladigan munosabatlarining asosiy yo'nalishida siyosatni qat'iyilashitirdi, sovet hokimiyatini kuchaytirishga e'tiborini qaratdi. Natijada, 1929 yilga kelib O'zbekistonda diniy ta'lim tizimi batamom to'xtatildi. Makkaga sovet musulmonlarining oqimi asta-sekin kamaydi Sovet Ittifoqi, xususan, O'zbekiston SSRdan XX asr 20-yillarining oxirlaridan e'tiboran keskin kamaygan haj safarlari 1930 yillarning boshida to'xtadi[2].

Tarix fanlari doktori, professor V.V.Naumkinning ta'kidlashicha, 1932 yilda sovet musulmonlaridan hajga boruvchilar yo'qligi uchun Riyoz jiddiy tashvishga tushgan. Biroq Moskva o'z hamkorlarini bu ish hajga boruvchilarning o'zlariga bog'liq masala deb Sovet hukumatining bu ishga hech qanday aloqasi yo'qligini ishonitirishga harakat qilgan va bir guruh fransuzlar va inglizlar hojilarning Bosfor hamda Dardanel bo'g'ozlaridan o'tishlariga ruxsat bermayotganlarini tushuntirishga harakat qilgan[3].

Tadqiqot metodologiyasi. Oradan qariyb 15 yil o'tib Sovet davlati II Jahon urushiga kirgandan keyin ittifoq hududida dinga va dindorlarga munosabat o'zgardi, xususan, musulmonlarga munosabat yangicha tus oldi. Ikkinchi jahon urushi boshlanishi arafasida Sovet Ittifoqining dinga qarshi siyosati qanchalar puch ekanligi namoyon bo'la boshladi.

Masjidlarning yopilishi va din peshvolariga qilingan tahdidlarga qaramay, aholi diniy qadriyatlaridan voz kechmadi. Mamlakat bo'ylab vujudga kelgan xavf rahbariyat olib borayotgan din siyosatining turli jabhalarini qayta ko'rib chiqishga majbur qildi. Urush boshlarida Qizil armiyaning yengilishi fashizm ustidan g'alaba qozonish uchun aholiga ruhiy madad berish kerakligini ko'rsatdi. Davlatning yaxlitligiga tahdid bo'lgach, Stalin ba'zi prinsiplaridan voz kechib, g'alabaga erishish uchun yangi siyosat yuritishga majbur bo'ldi.

Musulmonlarga masjidlarga borish va ba'zi diniy marosimlarni bajarish ruxsat etildi. Shahar va qishloqlar aholisi dinga qarshi siyosat davrida yopilgan masjidlarini ochilishini so'rab arizalar bera boshladi. O'rta Osiyo va Qozog'iston aholisi bu borada nisbatan faol bo'lgan. Bu hududlar aholisi urush qiyinchiliklarini boshidan o'tkazayotgandi. Erkaklar soni kamaygan va ijtimoiy ahvol og'irlashib qolgan edi. Urush davrida din peshvolarining aksariyati bosqinchilarga qarshi olib borilayotgan siyosatni qo'llab quvvatlagan.

1943 yil Toshkent shahrida O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlarining diniy boshqarmasi (SADUM) tashkil etildi[4]. Mazkur diniy boshqarma tashkil topgach shahar va qishloqlarda diniy xayot jonlandi. Masjidlarga ochila boshladi va diniy birlashmalar tashkil etildi. Masjidlarda namozlar ochiq ado etilar va g'alaba so'rab duoga qo'l ochilardi. Juma namozlari so'nggida ko'pincha imom Sovet ittifoqiga Allohdan madad so'rardi. Masjidlarga odamlar qatnovi ko'payishi bilan birga mahalliy muqaddas qadamjolar ziyorati ham jonlanadi. Chunki, muqaddas qadamjolar ham aholi hayotida alohida o'rin tutardi.

Tahlil va natijalar. Umuman olganda, din Sovet davlatiga bostirib kirgan fashist Germaniyasi uchun ham, o'z yeri mudofaasiga shaylangan Sovet hukumati uchun ham g'oyaviy-mafkuraviy qurolga aylandi. Zero, fashistlar bu urushda qurol-yarog'ning o'zi yetarli bo'lmasligini yaxshi tushunganlari uchun kommunistik tuzum gegemonligi va ateistik siyosatini qoralash orqali ittifoq tarkibidagi turli millat va din vakillari orasida siyosiy tarqoqlikni yuzaga keltirishni ko'zladilar. Sovet hukumati esa aksincha yo'l tutdi: dinga qarshi tazyiq o'tkazishni vaqtincha to'xtatish yoki yengillashtirish orqali turli millat va turli e'tiqoddagi xalqlarni fashist qo'shinlariga qarshi kurashishga jalb qilish muhimligini tezda tushunib yetdi. Shuningdek, dunyoda o'zini demokratiya uchun kurashuvchi davlat qilib ko'rsatadigan ittifoqchi AQSH va Angliya kabi davlatlarning ham undovi, qolaversa, aholini frontga keng ko'lamli jalb qilish maqsadida diniy siyosatni keskin yumshatishga majbur bo'ldi[5].

Ikkinchi jahon urushi ayni qizigan pallada sovet hukumati ittifoqchi mamlakatlarning ikkinchi frontni ochishiga muhtoj bo'ldi. Ammo G'arb davlatlari buning uchun bir nechta shart qo'yishgan edi. Shulardan biri - xalqqa diniy erkinlik berish edi. Sovet davlati rahbari I.V.Stalin britaniyalik mashhur din va jamoat arbobi, Jahon Tinchlik Kengashi a'zosi Xyulet Jonson bilan Moskvadagi uchrashuvlarida uning taklif va tavsiyalarini hisobga olib, fashizmga qarshi kurashda dindor kishilarning xalq orasidagi ta'sir kuchidan ham foydalanish maqsadida bu sohadagi ayovsizlik bilan amalga oshirilayotgan "diniy arboblarni qirib tashlash" siyosatini to'xtatishdan boshqa yo'li qolmadi[6].

Markaziy Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasining raisi Eshon Boboxon ibn Abdulmajidxon hazratlari 1944 yilning 25 avgust kuni hajga yuborish haqida Sobiq Ittifoq Din ishlari bo'yicha kengash raisi I.V.Polyanskiy nomiga talabnoma yozdi. I.V. Polyanskiy talabnomani o'rganib, V.M.Molotovga murojaat qildi. Xususan, 1944 yildan boshlab sovet hukumati muqaddas haj ziyoratini ado etishga ruxsat beradi. Shu yilning o'zida O'zbekistondan, Tojikistondan va Qozog'istondan jami 6 nafar kishi Sovet Ittifoqi davrida ilk bor haj safariga otlanadi[7].

Ilk bor haj ziyoratiga borgan 6 nafar kishi: Murodxo'ja Solihov (Solihov Murodxo'ja Solihovich) (1873-1953), Toshkent shahrida, Shayhontoxur dahasi, Tarnovboshi mahallasida tug'ilgan. 1903 yilga qadar Toshkentda, keyinchalik Buxoro madrasasida tahsil olgan. 1903-1943 yillarda Toshkentda mudarris imom bo'lgan. 1943 yilning kuzida Murodxo'ja Solihov O'rta Osiyo va Qozog'iston Musulmonlar diniy boshqarmasi raisi o'rinbosari etib saylangan.

Ismoil Qori (1893-1976), Yangiqo'rg'on qishlog'ida tug'ilgan (hozirgi Namangan viloyatida). U 13 yoshida Qur'onni to'la yod oladi, keyinchalik Mulla Qirg'iz madrasasida tafsir, hadis va fiqh ilmi bo'yicha tahsil olgan.

Yangiboy Abdulxayr (Abdulxayrov Jonboy Abdulxayrovich), 1885 yilda Qoraqalpoq ASSR, Shabaz rayonida tug'ilgan.

Musin Muxametgali (Musinov Muxamed Gali), 1887 yilda Qozog'istonni Qarag'anda viloyatining Qarqalin tumanida tug'ilgan.

Abdulmajid qori Yusufzoda (Yusupov Abdulmajid Yusupovich), 1899 yilda Xo'jandda (Tojikiston) tug'ilgan, 1924 yilga qadar diniy maktabda tahsil olgan.

Abdulbariy Afandi (Sobirov Abdulbari Abdulloivich), 1879 yilda tug'ilgan. Qozog'istonning Ko'stanay viloyatida yashagan.

Mana shu tarzda yillar davomidagi ta'qiqlardan so'ng 1944 yildan boshlab, haj kabi muhim voqea Sobiq Ittifoqdagi musulmonlar hayotida haqiqatga aylandi, ammo har yili kam sonli shaxslargina borardi. Faqatgina 1990 yilga kelib, Ittifoqdan taxminan 1500 nafar ziyoratchi, 1991 yilda taxminan 2500 nafar ziyoratchi hajga borgan. Bu esa 1945 yildan to 1989 yilgacha bo'lgan davrda hajga borgan ziyoratchilar sonidan ko'pdir[8].

O'lkamiz musulmonlari hayotidagi eng qorong'u sahifalaridan biri Sobiq Ittifoq davrida yurtdoshlarimizning hajga borishdan to'silganlari hisoblanib, bu to'siqni olinishi Sovet Ittifoqining musulmon davlatlari bilan uzilgan aloqalarini tiklash maqsadida amalga oshirilgan edi aslida. Buni arxiv hujjatlarida saqlanib qolgan din ishlari bo'yicha kengashga berilgan hisobotdan ham payqash mumkin: "1944 yil 7 noyabr sanasida Toshkentdan Makka va Madinaga ketgan 6 nafar ziyoratchi 1945 yil 15 fevral kuni qaytdi. Ular Erondagi Tehron, Mashhad shaharlari hamda Iroqdagi Bog'dod, Misrdagi Qohira, Saudiya Arabistonidagi Makka va Madina shaharlarini ziyorat qildilar. Butun yo'lni ular mashinada va qisman samolyotda bosib o'tdilar. Barcha mamlakatlarda ular Sovet Ittifoqining konsullik idoralariga murojaat etishdi va uning yordamiga tayanishdi. Iroqda ular Angliya konsulligining yordami bilan Qohira orqali Jiddagacha samolyotda yetib olishdi. Ziyoratchilar deyarli barcha shaharlarda rasmiylar bilan uchrashgan. Saudiya Arabistonida ular Makka va Madina voliylari va Saudiya Arabistoni podshosi A.Feysal qabulida bo'ladilar. Shuningdek, ular sharafiga tashkillashtirilgan marosimlarda qatnashgan. Eron, Bog'dod, Misr va Madinada ziyoratchilar SSSRdan ko'chib, qochib ketgan bir qancha o'zbeklarni uchratadilar. Ularning ayrimlari xonadonida mehmonda bo'ldilar". Safar chog'ida Shayx Murodxo'ja Solihiy o'lkamizda islom an'analarining tiklanishi va rivoj topishi haqida fors va arab tillarida ajoyib ma'ruzalar qiladi. Haj safari amalga oshirilganligi haqidagi axborot va rasmlar O'rta Osiyo va Qozog'iston Diniy nazorati jurnalining 1946 yil 3-4-sonlarida keng jamoatchilikka ma'lum qilinadi[9].

1945 yil Sovet Ittifoqidan Eshon Boboxonov rahbarligidagi jami 22 kishiga haj ibodatini ado etishlari uchun hukumat tomonidan ruxsat berilgan[10]. Ular orasida O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasidan Eshon Boboxonov boshchiligida yetti kishi borgan[11]. Bu adad qanchalik kam ekanligini bilish uchun o'sha yili ya'ni 1945 yilgi haj mavsumida butun dunyodan 200000 ga yaqin musulmon haj ibodatini ado etish uchun Makkaga tashrif buyurgan[11].

Xulosa. Sovet hukumati ilk yillarda haj safarlariga qarshi munosabatini ochiq namoyon qilmagan bo'lsa-da, matbuot orqali mahalliy aholini haj safarlaridan sovitish, qaytarishga doir turli maqolalar e'lon qilib borgan hamda bu borada, mahalliy va xorijiy dindorlardan ham foydalanilgan. Xususiy mulkning yo'q qilinishi, kolxozlashtirish siyosati XX asrning 20-yillaridan boshlab, O'rta Osiyo musulmonlarining haj safarlarining o'z-o'zidan keskin kamayishiga sabab bo'lgan. Sovet hukumati barcha diniy marosimlar bilan bir qatorda, haj safarlariga ham sun'iy to'siqlar qo'ya boshlagan va XX asrning 30-yillaridan boshlab, O'rta Osiyo musulmonlarining haj safarlari butunlay cheklangan.

XX asrning 1944-80-yillarida Sovet hukumati haj safarlari orqali musulmon olamida SSSRga nisbatan salbiy munosabatni o'zgartirishda va Yaqin Sharq mintaqasidagi siyosatida hojilardan foydalanishga harakat qilgan. O'rta Osiyo va Qozog'iston Musulmonlari diniy boshqarmasining xalqaro aloqalari, ayniqsa, Yaqin Sharq mamlakatlari bilan ilmiy va madaniy aloqalarida haj safarlari muhim ahamiyat kasb etgan. Xususan, haj safarlari asnosida, diniy ta'lim sohasi bo'yicha Misrning «Al-Azhar» va Madina islom universitetlari bilan hamkorliklar yo'lga qo'yilgan. Sovet Ittifoqi va Saudiya Arabistoni podshohligi

o'rtasida hech qanday diplomatik aloqalar yo'qligiga qaramay, O'rta Osiyo va Qozog'iston Musulmonlari diniy boshqarmasi rahbariyatining sa'y-harakatlari bilan haj safarlari amalga oshirilgan.

Yuqoridagi keltirilgan ma'lumotlarni o'rganib, hozirgi kunimizga solishtiradigan bo'lsak nihoyatda katta tafovutni ko'ramiz. Istiqloq xalqimiz uchun cheksiz imkoniyatlar eshigini ochib berdi. Uning xalqimizga bergan baxt-saodatining hududi yo'q. Mustaqillik tufayli dinimiz va milliy qadriyatlarimiz qayta tiklandi. Yurtdoshlarimiz ibodatlarini emin-erkin ado etish hamda yaratilgan qulay sharoitlarda va bevosita davlat ko'magi ostida Muborak Haj va Umra ziyoratlarini ham bajarish baxtiga muyassar bo'ldilar.

ADABIYOTLAR

1. Шоший А. Идора тарихига бир назар. – Ҳидоят 9-сон, 2003.
2. Салмонов А. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг диний сиёсати: уйдирма ва тарих ҳақиқати. – Т. Tafakkur. 2015.
3. Ат-Турки М. Саудовско-российские отношения в глобальных и региональных процессах (1926–2004 гг.) //М.: Прогресс., 2005.
4. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1999.
5. Maria Elisabeth Louw. Everyday Islam in Post-Soviet Central Asia. - New York: Routledge. 2007.
6. Саидқосимов С. Улуғ инсонлар маънавияти: Шамсиддинхон Зиёвуддинхон ўғли Бобохонов – жамоат арбоби, муфтий, дипломат, исломшунос ва арабшунос олим (1937-2003). – Тошкент: Бактрия пресс, 2017.
7. Ахмадуллин В.А. Деятельность советского государства по организации хаджа советских мусульман в 1944 г //Власть. – 2013. – №. 6.
8. Шоший А. Ҳажнома. – Тошкент, 1991.
9. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. №13414 рақамли қўлёзма.
10. Асадуллин Ф. А. Москва мусульманская: история и современность //Очерки. – М.: Умма. – 2004.
11. ЎзМА. 2456-фонд, 1-рўйхат, 60-йиғмажилд